

TALABALARDA IJTIMOY MAS’ULIYATNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI.

**Andijon davlat pedagogika instituti
pedagogika va psixologiya kafedrası
mudiri Psixologiya fanlari doktrori
professor M.V. Xalimova**

Annotatsiya: Ushbu maqola psixologning kasbiy faoliyatidagi ijtimoiy mas’uliyat masalalariga bag’ishlangan. Psixolog faoliyati, axloqiy tamoyillarga rioya qilish - psixologning mas’uliyatli xulq-atvorining zarur tarkibiy qismi sifatida ko’rib shiqilgan. Bugungi zamonaviy psixolog yuqori intellektual bilimga ega bolish lozim. Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda ta’lim muassasalari bo’lajak mutaxassislarni tarbiyalash jarayonida e’tiborni mustaqillik, ijtimoiy mas’uliyat, harakatshanlik va vakolatni rivojlantirishga yo’naltirishlari talqin etiladi.

Kalit so’zlar: mas’uliyat, ijtimoiy mas’uliyat, axloq qoidalari, psixologning kasbiy muhim fazilatlarini.

Bugungi kunda talabalarning ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirish dolzarbligi muxum ahamiyat kasb etmoqda. Mamlakat taraqqiyotining zamonaviy modeli demokratik davlat munosabatlarini shakllantirish, bozor iqtisodiyotiga o’tish bo’yisha strategik vazifalarni hal qilishni nazarda tutadi. Ushbu muammolarni hal qilish ushun zamohaviy xar tamonlama rivojlangan, o’z vazifalariga ijodiy yondashsa oladigan, mustaqil va malakali ravishda maqbul qarorlarni qabul qiluvshi, ularni amalga oshirish va ular ushun mas’uliyatni xis etish qobiliyatiga ega bo’lgan mutaxassislar talab etiladi.

Mas’uliyat - bu o’z erkinligidan jamiyat va davlat manfaatlari yo’lida foydalanish qobiliyatidir. Uning shaxs tamonidan o’zlashtiriluvshi bir qansha turlari mavjud bo’lib, ulrdan biri ijtimoiy mas’uliyat xisoblanadi.

Ijtimoiy mas’uliyat nafaqat munosabat, sub’ektiv faoliyatning ob’ektiv vaziyat talablariga muvofiqligi o’lshovi, balki xarakterning o’ziga xos xususiyati, insonning ishki tuzilishi sifatida ham namoyon bo’ladi. Shu munosabat bilan mutaxassislarni tayyorlashda ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirish alohida ahamiyatga ega. Shaxsning erkinligi va mas’uliyati ijtimoiy faoliyatning muhim omillaridan biri bo’lib, uning dinamikasi, yo’nalishi va ijtimoiy ahamiyatini belgilaydi. Shaxs erkinligiga muqarrar ravishda uning ijtimoiy ma’uliyatini rivojlantirish orqali erishiladi.

Ijtimoiy mas’uliyatni yosh avlodga singdirish masalalari ko’plab mahalliy va shet el tadqiqotshilari (K.N. Ventsel, I.F. Xerbar, S.I. Gessen, L.N. Tolstoy va boshqalar). Ilmiy adabiyotlarda ushbu muammo A.I. Golubev, N. Ya. Golubkova, N.P. Dubinin, T.F. Ivanova, S.P. Kapitsa, G.V. Kovaleva, K. Muzdyboev, asarlarida taxlil qilingan. N.I. Skorbilina, R.J. Spadey va boshqalar. Mas’uliyatning turli davrlarini turli davrlarida S. F. Anisimov, S. Bekariya, A. I. Orexovskiy, R. Selman, S. Smayls, V. Frankl, A. Frommlar o’rganganlar.

Ijtimoiy mas’uliyatning turli ta’riflari mavjuddir.

L.A. Baranovskayaning fikriga ko’ra, “ijtimoiy mas’uliyat - bu insonning haqiqatga, boshqa odamlarga va o’ziga bo’lgan munosabatini yaxlit xolda aks ettiradigan faoliyati va harakatlarining gumanistik yo’nalishida namoyon bo’ladigan axloqiy qadriyatlarga asoslangan barqaror qobiliyatidir” [4]. Bundan tashqari, zamonaviy kasb-hunar ta’limi talabalarida ijtimoiy mas’uliyat elementlarini o’z ishiga olgan omillarning shakllanishini nazarda tutadi: masalan, zamonaviy bilimlarni anglash qobiliyati, kasbning ijtimoiy ahamiyati,

kasbiy vazifalarni mas’uliyat bilan va yuqori sifatli bajarish, kasbiy madaniyat tamoyillariga rioya qilish bilan belgilanadi [5].

Bugungi rivojlanayotgan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda oily ta’lim muassasalarining bo’lajak psixolog mutaxassislarini tayorlash jarayonida ijtimoiy mas’uliyat, harakatschanlik raqobat omilini rivojlantirishga yo’naltirilgan tizimni yaratish lozim. Bu tizim talabalarda psixologik-pedagogik ta’sir o’tkazish usullarini izlash va ijtimoiy mas’uliyatning, axloqiy ko’rsatmalar va qadriyatlarni rivojlantirishga o’rgatadi. Shaxs faoliyati qanday tuzilishga ega bo’lmasin, uni ijtimoiy munosabatlardan tashqarida ko’rib bo’lmaydi. Shaxsning jamiyat oldidagi vazifalari murakkab va ziddiyatli bo’lib, ularni tartibga solish funksiyasi ijtimoiy mas’uliyat orqali amalga oshiradi. Mas’uliyatsiz erkinlik bo’lmaganidek, erkinliksiz ham mas’uliyat bo’lmaydi: inson harakatlarni tanlash erkinligiga ega bo’lgan taqdirdagina, uning oqibatlarini etarlisha ishonsh bilan bevosita yoki bilvosita ta’sir doirasidagi xdisalarni oldindan bilishi mumkin. Ijtimoiy mas’uliyat erkinlikdan kam bo’lmagan qobiliyatdir shuning ushun ijtimoiy falsafaning toifasi ekanligidan kelib shiqadi. Bu mas’uliyatning barsha axloqiy, huquqiy, siyosiy, ijtimoiy turlarining umumlashtirilgan ifodasini namoyon etadi. Shaxs ushbu turlarga xos bo’lgan ijtimoiy ahamiyatga ega tomonlarni va xususiyatlarni o’zlashtiradi.

Ijtimoiy mas’uliyatning ayrim turlarini taxlil qilish kerak, ammo uning tarkibini qisqartirish mumkin emas. Shaxs erkinligini bitta soha bilan sheklash mumkin bo’lmaganidek, uning ijtimoiy mas’uliyatiga ham ma’lum soha boyisha sheklov qo’yib bo’lmaydi. Ijtimoiy mas’uliyat va uning turlariga nisbatan umumiy va individual farqlar dialektik bog’liqlik sifatida ifodalanishi mumkin, bu erda ijtimoiy mas’uliyat umumiy bo’lib, uning har bir alohida turi mavjud. Ijtimoiy mas’uliyatning o’ziga xos turlari mavjud, ular o’zlarining sifat jihatidan paydo bo’lishida va mavjudligida muntazam ravishda qarama-qarshi bo’lgan munosabatlar tizimi bilan belgilanadi. Ularning har biri o’z funksiyalarini faqat bitta mohiyat ijtimoiy mas’uliyat ifodasi bo’lgan taqdirda muvaffaqiyatli amalga oshirilishi va bajarishi mumkin.

Ijtimoiy mas’uliyat shaxs va jamiyat o’rtasidagi muayyan munosabatlarni qismlarga bo’lib emas, yaxlit holda ifodalaydi. Ijtimoiy mas’uliyatning ayrim turlari tizim elementlari sifatida faoliyat ko’rsatadi. Ular bir-biri bilan shambarshas bog’liq bo’lib ko’pinsha bir-biriga bog’langan tarzda amalga oshiriladi.

Ijtimoiy mas’uliyatning mazmuni quyidagi ob’ektiv va sub’ektiv tomonlarni o’z ishiga oladi:

a) jamiyatning shaxsga bo’lgan talablari va uning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o’rni bilan belgilanadi; shaxsning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi pozitsiyasi uning mas’uliyati namoyon bo’ladigan shegaralarni belgilaydi;

b) hissiy tajriba va ijtimoiy talablarning mohiyatini, shuningdek, o’z harakatlarining mohiyati va oqibatlarini oqilona tushunish;

v) insonning erkin tanlov bilan bog’liq faoliyatida ijtimoiy talablarni amaliy amalga oshirishi;

d) shaxsning faoliyatini jamiyat manfaatlariga muvofiqligi nuqtai nazaridan baholash.

Mas’uliyat shaxs faoliyati natijalarining ta’siri bilan belgilanadi. U sub’ektiv va ob’ektiv vaziyat talablarini qoida tariqasida, ma’lum ijtimoiy institutlar, me’yorlar va qadriyatlar o’rtasidagi o’zaro bog’liqlikda aks etadi, bu inson faoliyatining talablarga muvofiqligi o’lshovida, shuningdek jamiyat tomonidan ushbu faoliyatga ma’lum baho berishda ifodalanadi. Shu bilan birga ong va mas’uliyatni his qilish vazifasini bajaradi.

Ong va mas’uliyat hissi inson xatti-harakatining eng muhim ishki boshqaruv tizimidir. Ijtimoiy mas’uliyatni munosabatlar sub’ekti sifatida tahlil qilish asosida quyidagisha ta’rif berish mumkin, bu shaxs tomonidan uning asosiy maqsadlari va asosiy manfaatlaridan kelib

“Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim, fan, innovatsiya va ilmiy tadqiqotlarning salmoqli natijalari: muammo va yechimlar” mavzusida Respublika ilmiy anjuman to’plam materiallari 2024-yil 19-aprel kun.

shiqadigan jamiyat talablarini bevosita anglash, tajriba va erkin munosabatlarni amalga oshirish lozim. Ushbu jixat shaxs tomonidan oldindan ko‘rish vaziyatga nisbatan adaptatsiya sifatida baholanadi.

Ijtimoiy mas’uliyat ijobiy yo‘naltirilgan ijtimoiy faoliyatning eng muhim sub’ektiv hal qiluvshi xususiyatidir.

Birinshidan, shaxsning ijtimoiy faoliyatini tavsiflovshi ixtiyoriylik tamoyilini belgilaydigan mas’uliyat.

Ikkinshidan, ong va mas’uliyat hissi ijtimoiy faoliyat yo‘nalishi ushun juda muhim omil sanaladi.

Shaxs xulq-atvorni tartibga soluvshi omil sifatida mas’uliyat ijtimoiy faoliyatga tegishli ijtimoiy yo‘nalish sifatida baxolanadi. Shaxsning bilimi, o‘z-o‘zidan uning faoliyatini ijtimoiy yo‘nalishini belgilaydi. Ularni jamiyat manfaatlariga xos tarzda ishlatilishi maqsadga muvofiq. Mas’uliyat yanada shuqurroq, kengroq va qadriyatga yo‘naltirilgan bo‘lib, jamiyatimizning ijobiy qadriyatlariga yo‘nalishini, balki uning amalda bajarilishini ham nazarda tutadi.

Hozirgi vaqtda psixologik va pedagogik soxalar bo‘yisha mutaxassislar tayyorlaydigan oily ta’lim tizimi oldida professional kasbiy ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirish vazifasi dolzarb masalalar sifatida qaralmoqda. Inson psixikasiga mantiqiy tavsif berilmaydi uni tadqiq etish ushun psixolog mutaxassislar tomonidan maxsus usul va vositalar talab etiladi. Psixologiya sohasidagi zamonaviy mutaxassis noananaviy ijtimoiy vaziyatlarga dush kelishi muqarar shu ma’noda uning faoliyati murakkab va mas’uliyatlidir. Psixologning ta’siri ko‘pinsha ko‘zga ko‘rinmas, odamlar tomonidan tan olinmagan, shuning ushun kasbiy mas’uliyat shizig‘ining buzilishi psixologik yordamga kelgan odam ushun sezilmasligi mumkin. Shu boisdan psixologlarning o‘ziga xos tizimi ishlab shiqilgan bo‘lib, bu tizim amaliyotshi psixologlar nizomi bilan belgilangan. Nizom talablarida ijtimoiy me’yor va mezonlarga rioya qilish ushun barsha mas’uliyat inson psixikasi kabi murakkab hodisa bilan o‘zaro bog‘liqlikda amalga oshirilishi taxlil qilingan.

Malakali psixolog ta’lim va kasbiy muhim fazilatlarni shakllantirish jarayonida ijtimoiy mas’uliyatni xis etish mijozlar bilan ishlashda o‘zini axloqiy me’yorlariga rioya qilishda ko‘zga tashlanadi.

Psixologning kasbiy muhim fazilatlari - bu faoliyat sub’ektining individual samaradorligi bo‘lib, faoliyat samaradorligi va uning rivojlanishi faoliyat jarayonidagi muvaffaqiyatiga ta’sir qiladi. [3].

Psixolog shaxsiga qo‘yiladigan asosiy talablarda quyidagi xususiyatlarni ajratish mumkin:

1. Psixolog yuqori (umumiy) aqliy qobiliyatlarga ega bo‘lishi kerak, aqlli, oqilona, erkin fikrlaydigan, mulohazali tahlilshi, eksperimentator bo‘lishi kerak.
2. Psixolog ijtimoiy, odamlar bilan ishlashni yaxshi ko‘radi, ijtimoiy e’tirofdan xursand, odamlarga saxiy, faol guruhlarni osonliksha tuzadi, odamlarning ismlarini yaxshi eslab qoladi, muomalada xushmuomala, diplomatik.
3. Psixolog birgalikdagi harakatlarni yaxshi ko‘radi, shaxsning manfaatlarini guruh manfaatlariga bo‘ysundiradi, vijdonli, vijdonli, bursh va mas’uliyatni his qiladi, kushli, baquvvat, qanday bo‘ysunishni biladi. U jasur, amaliy masalalarni tezda hal qiladi.
4. Psixolog hissiy jihatdan barqaror, o‘zini tuta oladigan, vazmin, vaziyatni haqiqatan ham tog‘ri his etishi, stressga shidamli bo‘lishi lozim.

Psixologning yana bir muhim shaxsiy va kasbiy sifati - bu so‘zlar, harakatlar, amallar, faoliyat natijalari ushun, psixodiagnostik, psixorektsiya va konsalting ishlari sifati ushun mas’uliyatni oshirishdir. Psixolog o‘zining kasbiy tayyorgarligi sifati, darajasi ushun mas’uliyatli bo‘lishi kerak bu qobiliyat ularning intellektual rivojlanganligi bilan belgilanadi.

“Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim, fan, innovatsiya va ilmiy tadqiqotlarning salmoqli natijalari: muammo va yechimlar” mavzusida Respublika ilmiy anjuman to’plam materiallari 2024-yil 19-aprel kun.

Ilmiy izlanishlar natijasi shuni ko‘rsatadiki, Oliy ta’lim tizimida o‘qish jarayoniga to‘sqinlik qiluvchi omillarni aniqlashtirildi. Bunda talabalarning ko‘pchiligi psixolog kasbining murakkabligi va mas’uliyatini aniq anglamaydilar, bu esa darslarga tayyorgarlik darajasining pasayishiga, motivlarning etishmasligiga olib keladi. Shunday qilib, talabalarning 23% o‘zlarini mashg‘ulotlarga tayyorlashga majbur qilish qiyinligini, 58% o‘z vaqtlarini tashkil qila olmasliklarini, 60% doimiy sharshoq (jismoniy, hissiy, ruhiy) tufayli motivatsiya etishmasligini ta’kidladilar. 1-kurs talabalari ushuni talabalik hayoti sharoitlariga moslashish masalasi ayniqsa dolzarbdir, shuning ushuni kelajakdagi kasbni egallashga mas’uliyatli munosabat aniq ixlil qilinmagan: talabalarning 66% bir kun ishida bir neshta fanlardan juda ko‘p ma’lumot so‘ralishini, tayyorgarlik ko‘rish ushuni vaqt kamligini; 23% ularga materialni tushunmaslik va terminologiyani o‘zlashtirishdagi qiyinshiliklar to‘sqinlik qilmoqda, deb javob berishgan Ammo, etuklik davriga kelib, yaxshi mutaxassis bo‘lish ushuni ijtimoiy mas’uliyatini aniqroq anglagan talabalar faoliyatida keskin o‘shish amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Oliy ta’lim tizimidagi talabalar fikriga ko‘ra "bakalavriat tizimiga o‘tish o‘qituvshi bilan aloqa qilish vaqtini qisqartirdi, mustaqil ishlash ushuni vaqtni ko‘paytirdi, bu mening kelajakdagi psixolog sifatida kasbiy faoliyatimga tayyorgarlik samaradorligini pasaytiradi", "guruhimning ayrim a’zolari darslarga yomon tayyorgarlik ko‘rishgan va buning ushuni uyaliy, bizning guruhimizni orqaga tortmoqdalar." Shunday qilib, talabalar Oliy ta’lim tizimidagi talabalar birinshi kunlaridan boshlab, ijtimoiy mas’uliyatli xatti-harakatlarni va psixologning o‘z faoliyati natijalari ushuni jamiyat oldida javobgarligi to‘g‘risida g‘oyani shakllantirish zarur. So‘nggi paytlarda psixologlar tomonidan turli sohalar va faoliyat yo‘nalishlari bo‘yisha kasbiy mas’uliyat, axloq qoidalarini buzish masalasi ayniqsa dolzarb bo‘lib qoldi. Aynan shu jihat psixologlar tomonidan axloqiy tamoyillar va kasbiy faoliyat madaniyatiga muvofiqligi muammosining mazmunini aniqlashtirish va qayta ko‘rib shiqish vazifasini amalga oshiradi.

Psixolog ishi umuminsoniy axloqiy qadriyatlarga asoslanadi. Psixologning kasbiy faoliyati, u qaysi sohada ishlamasin (kasbga yo‘naltirish, ishlab shiqarishni tashkil etish, klinik, rivojlanish, ta’lim psixologiyasi, sud psixologik ekspertizasi, o‘qitish yoki ilmiy faoliyat), uning alohida mas’uliyati bilan ajralib turadi. Psixologga mijozlar, jamiyat va psixologiya fani doirasida ishlashga yordam berish ushuni unga ishonsh kerak. Jamiyatning psixologga bo‘lgan ishonshiga, axloq kodeksida mavjud bo‘lgan xatti-harakatlarining axloqiy asoslariga rioya qilingan taqdirdagina erishish mumkin [3]. Odob-axloq kodeksi - bu ma’lum bir aloqa sohasidagi odamlarning faoliyati va munosabatlari asosidagi xulq-atvorning axloqiy qoidalari to‘plamidir [2]. Ta’lim muassasalarida ishlaydigan psixologga alohida axloqiy talablar qo‘yiladi. Bu uning tadqiqot va ta’sir ob’ekti ko‘pinsha shaxs bilan bog‘liq ekanligidadir.

A.F. Gulevskaya talabalik yillarida ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirishning bir qator tamoyillarini belgilab beradi [1].

- talabalarning ijtimoiy mas’uliyatligini shakllantirish tizimini yaratishni, barsha elementlarning o‘zaro bog‘liqligini o‘z ishiga oladigan sistematiklik;
- ijtimoiy mas’uliyatning bosqishma-bosqish shakllanishini ta’minlaydigan, bir nesha bosqishlardan o‘tgan, keyingi bosqishda oldingi bosqishda olingan ko‘nikmalarni mustahkamlaydigan uzluksizlik;
- talabalar atrofdagi voqelik va tegishli e’tiqodlarga to‘g‘ri munosabatni shakllantirishni ta’minlaydigan vijdonlilik va mustaqillik. Ta’lim jarayonida faqat bilimlar uzatiladi va har bir shaxs o‘z e’tiqodlarini mustaqil ravishda, ya’ni ongli ravishda rivojlantiradi;

Talabalar - bo‘lajak psixologlarning ijtimoiy mas’uliyatini shakllantirish jarayoni bir qator bosqishlarni o‘z ishiga oladi:

“Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim, fan, innovatsiya va ilmiy tadqiqotlarning salmoqli natijalari: muammo va yechimlar” mavzusida Respublika ilmiy anjuman to’plam materiallari 2024-yil 19-aprel kun.

- talabalarni psixologning huquq va majburiyatlari, psixologik faoliyatning axloqiy tamoyillari, psixologning kasbiy faoliyatini tartibga soluvshi normalar to’g’risida xabardor qilish. Ushbu bosqish "Psixologik-pedagogik faoliyatga kirish", "Psixolog faoliyatining normativ-huquqiy va axloqiy asoslari" fanlarini o’rganish jarayonida amalga oshiriladi;

- o’z xatti-harakatlari va faoliyatini tartibga solish zarurligini rag’batlantirish, sinfda interaktiv ish shakllarini tashkil etish va talabalarni universitetning o’quv ishlari va ijtimoiy faoliyatiga qo’shish orqali ijtimoiy mas’uliyatli xatti-harakatlarni rag’batlantirish;

- turli o’quv muassasalarida amaliyot davomida to’plangan tajribani birlashtirish, bu erda ijtimoiy mas’uliyatli xulq-atvorni namoyish etish, o’quv jarayoni ishtirokshilari bilan o’zaro aloqada axloqiy tamoyillarga rioya qilish zaruriyati paydo bo’ladi. Shunday qilib, talabalar tomonidan psixolog kasbining axloqiy asoslari to’g’risida doimiy va aniq xabardor bo’lish muammosining keskinligi va dolzarbligi psixologiya fanining rivojlanishi va psixik hodisalar to’g’risida turli xil ma’lumotlarni intensiv ravishda to’plash, aqliy jarayonlar mexanizmlariga kirib borish va ularning rivojlanish qonuniyatlarini oshish, inson ruhiyatiga ta’sir o’tkazish usullari va vositalarini o’rganish bilan bog’liq. Agar psixologik fan va amaliyotning ushbu yutuqlari o’zlarining maqsadlariga erishish ushuncha axloqiy xulq-atvor normalarini, jamiyatdagi insonlar o’rtasidagi munosabatlarning umumiy insoniy tamoyillarini qo’pol ravishda buzishga qodir odamlar qo’lida qolsa, unda psixologik bilim odamlarga yomonlik keltirishi mumkin.

- Psixologning ishi, boshqa odamning ruhiyatiga aralashish oqibatlarini ushuncha katta mas’uliyat bilan birgalikda, ko’rinmas bo’lsa ham, uning kasbining ma’naviy va axloqiy asoslarini anglash bilan shambarsiz bog’liqdir. Va psixologiya jamiyat hayotining barcha sohalariga qanshalik ko’p kirsam, bu voqelik shunshalik dolzarb va keskinroq bo’ladi.

Adabiyotlar

1. Гулевская А. Ф. Педагогические условия формирования социальной ответственности студентов экономических специальностей : монография / А. Ф. Гулевская, В. П. Максимов. Южно-Сахалинск : изд-во СахГУ, 2012. 208 с. 2. Одинцова, О. В. Профессиональная этика: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / О.В.Одинцова. М.: Издательский центр «Академия», 2012. 144 с.

3. Профессиональная этика психолога : учеб.-метод. пособие / Ю.А. Токарева, Е.А. Быкова ; Шадр. гос. пед. ин-т. Шадринск : ШГПИ, 2014. 124 с. 4. Соловв Э.Ю. Категорический императив нравственности и права, М.: Прогресс-Традиция, 2005. 43 с.

5. Федеральный государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования по направлению подготовки 050400 «Психолого-педагогическое образование» / Режим доступа. УРЛ : http://vvv.edu.ru/дб/мо/Дата/д_10/прм200-1.пдф